

ارزیابی میزان مسئولیت مالک در قبال خسارات ناشی از فعل گربه خانگی

مهدیه غنی زاده؛ استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران؛

M.ghanizade@qom.ac.ir

عبدالصمد علی آبادی؛ استادیار گروه فقه و حقوق امامیه، دانشکده فقه و حقوق، دانشگاه بین المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران (نویسنده

مسئول)؛ a.aliabadi@mazaheb.ac.ir

چکیده

با توجه به مقتضیات زندگی امروز و نگهداری خانگی گربه، مسئله ای که بررسی آن از ضرورت ویژه ای برخوردار است، در خصوص مسئولیت مالک در قبال خسارات وارده از سوی حیوان است. لذا پژوهش حاضر به شیوه توصیفی- تحلیلی و با تطبیق آراء فقهای امامیه و اهل تسنن تلاشی است در صدد ارزیابی میزان مسئولیت مالک در قبال خسارات ناشی از فعل گربه خانگی^۱. یافته های پژوهش حاکی اختلاف نظر فقهی در این مسئله می باشد. اگرچه مشهور فقها قائل به عدم مسئولیت مالک در قبال خسارات ناشی از رفتار حیوان می باشند اما این قول با نقد جدی روبروست. از مذاقه در ادله دیدگاه های مختلف در این زمینه، آنچه حاصل می آید مسئولیت محض مالک نسبت به خسارات ناشی از رفتار حیوان، به عنوان دیدگاه برگزیده در این مسئله می باشد. از سوی دیگر، رویکرد قانونگذار نیز در این مورد، متفاوت می باشد به نحوی که در قانون مدنی، دیدگاه مسئولیت مبتنی بر تقصیر تایید گردیده و در قانون مجازات، دیدگاه مسئولیت مشروط به خوی آسیب رسان حیوان. این امر به نوبه خود، بازنگری در قانون و وحدت رویه در این مسئله را اقتضا می نماید.

کلیدواژگان: گربه خانگی، ضمان، خسارت، عرف، تقصیر، خطر.

۱- مقدمه

انسان ها سالیان دراز با حیوانات گوناگون زندگی کرده اند، برخی حیوانات را اهلی کرده و برای کار از آنها استفاده نموده اند، اما به خانه آوردن حیوان به عنوان همدم یا برای سرگرمی، پدیده ای نسبتاً متأخر به شمار می رود. پدیده ای که در جوامع معاصر، شاهد رشد فزاینده آن می باشیم. مطابق آمار منتشر شده در پایگاه داده های باز ایران، سگ و گربه، محبوب ترین حیوانات خانگی به شمار می روند و در ایران تقریباً شش تا هشت میلیون حیوان خانگی از نوع سگ و گربه وجود دارد. به تعبیر دیگر از هر ده ایرانی یک نفر، حیوان خانگی دارد (<https://iranopendata.org/fa/article/171-pets-in-iran/>) در کنار جنبه های عاطفی و زیستی این پدیده، یافتن قلمرو حقوقی و فقهی مسئولیت صاحب حیوان نسبت به خسارات محتمل از رفتار آن نیز ضرورتی انکار ناپذیر دارد. در این میان، مسئله ضمان و مسئولیت خسارات ناشی از رفتار گربه خانگی، هرچند ظاهراً موضوعی ساده به نظر می رسد، اما فقها درباره

^۱ - امروزه وقتی اصطلاح گربه خانگی را به کار می بریم، ممکن است دو معنا از آن برداشت شود: معنای اول اینکه منظور گربه اهلی است که ممکن است به منزل شخص رفت و آمد کند و حتی گاهی در آن تغذیه کرده و استراحت نماید مانند آنچه در مناطق روستایی، شاهد آن هستیم. معنای دوم، گربه ای است که تحت تملک فرد قرار داشته و از آن به نحو مستمر در خانه اش محافظت می کند. هزینه درمان، تغذیه و نگهداری از آن را متقبل می گردد. چنانچه امروزه معمولاً نژادهای خاصی از گربه خرید و فروش گردیده و حتی گاه برای آنان سند مالکیت و شناسنامه نیز صادر می گردد. اما آنچه در این نوشتار، مدنظر می باشد، گربه ای است که تحت تملک فرد خاص قرار دارد نه صرف آنکه گربه در خانه شخص، رفت و آمد نماید. از آن حیث که مسلماً عرف، فرد را در قبال خسارات گربه ای که صرفاً در خانه او رفت و آمد دارد، ضامن نمی پندارد. بنابراین این قسم از گربه موضوعاً از محل بحث حاضر خارج می باشد.

آن نظرات مختلفی، ابراز کرده اند. در فقه، این مسئله غالباً تحت عنوان «ضمان الهرة المملوكة» مطرح می شود و دیدگاه های مربوط به آن را می توان در دو دسته کلی طبقه بندی کرد:

۱- عدم ضمان: صاحب گربه در هیچ حالتی ضامن خسارات آن نیست.

۲- ضمان مشروط: مسئولیت مالک منوط به احراز شرایط خاصی است. البته در خصوص این شرایط نیز میان فقها اختلاف نظر می باشد.

البته باید توجه داشت که اساساً در خصوص، بیع و خرید و فروش گربه و به تبع آن مالک گردیدن انسان نسبت به این حیوان در میان فقها اختلاف نظر می باشد. مشهور فقها، قائل به جواز بیع گربه می باشند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۳۹؛ حلی، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۱۷؛ اصفهانی، بی تا، صص ۳۲۰-۳۱۹؛ ابن نجیم، بی تا، ج ۳، ص ۱۲۲). در مقابل، برخی دیگر از فقها به عدم جواز این بیع، حکم داده اند (مفید، ۱۴۱۳، ص ۵۸۹؛ ابن قدامه، ۱۹۶۸، ج ۴، ص ۱۹۳). اگرچه این بحث، خارج از مجال این پژوهش است اما پیش فرض پژوهش حاضر مطابق قول مشهور، مبتنی بر جواز معامله گربه و به تبع آن صحت مالکیت آن می باشد.

با توجه به مبتلا به بودن موضوع ضمان گربه خانگی و تعارض آراء فقهی در خصوص آن، این پژوهش می کوشد با تأمل در منابع فقهی، مبانی هر یک از این دیدگاه ها را تحلیل نموده و به تبع آن ضابطه ای برای تعیین حدود ضمان و مسئولیت مالک نسبت به خسارات ناشی از فعل گربه خانگی ارائه دهد.

در خصوص پیشینه تحقیق، در پژوهشی تحت عنوان «بررسی تطبیقی مسئولیت مدنی ناشی از حیوان در حقوق اسلام و غرب» (یزدانیان و نیازی، ۱۳۹۶)، محقق با تطبیق حقوق کشورهای اسلامی و جوامع غربی در خصوص مسئولیت مدنی ناشی از حیوان، در نهایت به این نتیجه دست یافته است که مسئولیت مدنی ناشی از حیوان باید چند بنیانی تلقی شود: تقصیر مالک، مسئولیت محض و تعهد به ایمنی در کنار هم در نظر گرفته شوند. در خصوص تفاوت مقاله مزبور با پژوهش حاضر، اولاً مقاله مزبور مطالعه ای تطبیقی میان حقوق کشورهای اسلامی و جوامع غربی است اما مقاله حاضر، مطالعه ای تطبیقی میان فقه امامیه و اهل تسنن است. وجه اشتراک دو مقاله در بحث حقوق اسلامی است. البته تمایز آشکار آن دو در این است که در مقاله مذکور، مسئولیت مالک در قبال حفظ و کنترل حیوان، امری مسلم تلقی گردیده و بر این اساس درصدد تعیین نحوه مسئولیت او می باشد، در حالی که در خصوص گربه، در متون فقهی این اختلاف نظر وجود دارد که مشهور فقها، اساساً مهار و کنترل آن را وظیفه مالک قلمداد نکرده و به تبع آن مالک را ضامن خسارات ناشی از رفتار این حیوان نمی دانند. بنابراین بر عکس مقاله مزبور که در خصوص مطلق حیوانات است، در پژوهش حاضر، با توجه رواج نگهداری از گربه به عنوان حیوان خانگی در جوامع امروزی به بررسی اقوال مختلف در خصوص ضمان گربه خانگی پرداخته و ادله هر یک از این دیدگاهها را مورد نقد و بررسی قرار داده است. در خصوص نتایج حاصل از پژوهش، مقاله مزبور، مسئولیت مالک را ترکیبی از مسئولیت مبتنی بر تقصیر، مسئولیت محض و تعهد به ایمنی دانسته است اما در پژوهش حاضر در خصوص گربه خانگی، در نهایت مسئولیت محض مبنا قرار داده شده است.

در پژوهش دیگر، تحت عنوان «مسئولیت مدنی دارنده حیوان متعارف و غیر متعارف در حقوق ایران و فقه اسلامی» (حافظی قهستانی و همکاران، ۱۴۰۳)، محققین به این نتیجه دست یافته اند که در خصوص حیوان متعارف لازم است از مبنا تقصیر عبور کرده و تقصیر مفروض را مبنا قرار داد و در خصوص حیوان غیر متعارف، لازم است مسئولیت بدون تقصیر، ملاک عمل واقع شود. وجه اشتراک پژوهش مذکور با مقاله حاضر، بخشی است که به بررسی مسئله در فقه می پردازد. اما وجه تمایز اصلی دو مقاله در این است که در مقاله مذکور همچون مقاله سابق، مسئولیت مالک در قبال مهار و کنترل حیوان، امری مفروض تلقی شده و صرفاً در خصوص

نحوه مسئولیت و ضمان میان حیوان متعارف و غیر متعارف تفاوت قائل گردیده است، در حالی که در متون فقهی، اساساً در خصوص اصل مسئولیت مالک نسبت به کنترل گربه خانگی اختلاف نظر است و مشهور فقها چنین امری را نفی نموده و بر این عقیده اند که در عرف گربه از آزادی عمل برخوردار است لذا مالک، ضامن خسارات ناشی از آزادی عمل گربه نیست. لذا پژوهش حاضر سعی در بررسی اقوال مختلف در خصوص ضمان گربه خانگی دارد نه ضمان و مسئولیت مطلق حیوانات. به لحاظ نتیجه، مقاله مذکور چنانچه بیان شد در خصوص حیوان متعارف، قائل به مسئولیت مفروض و در خصوص حیوان غیر متعارف، قائل به مسئولیت بدون تقصیر گردید، در حالی که در این پژوهش در خصوص گربه خانگی، در نهایت به مسئولیت محض، دست یافته ایم.

در پژوهشی دیگر، تحت عنوان «بررسی تطبیقی مسئولیت مدنی مالک حیوان در نظام حقوقی ایران و افغانستان» (قادری، ۱۳۹۶)، نویسنده به این نتیجه دست یافته است که در نظام حقوقی ایران، مبنای مسئولیت بر اساس نظریه تقصیر است و بار اثبات تقصیر بر عهده زیان دیده می باشد. با این وجود نگهداری حیوان درنده و خطرناک، اماره تقصیر به شمار می رود. در نظام حقوقی افغانستان، مسئولیت بر مبنای تقصیر و کوتاهی مالک در نگهداری از حیوان است. تفاوت پژوهش مزبور با پژوهش حاضر در آن است که اولاً بر خلاف پژوهش مذکور که به مسئولیت مطلق حیوانات اعم از وحشی و اهلی می پردازد، پژوهش حاضر با توجه به اختلافی بودن مسئله ضمان گربه صرفاً بر این بحث تمرکز یافته است و اساس کار نیز بر مبنای متون فقهی است. در خصوص نتایج تحقیق نیز در پژوهش حاضر بر خلاف پژوهش مذکور، در نهایت با توجه به عرف جامعه امروز، در خصوص ضمان گربه خانگی، قائل به ضمان محض مالک گردیده است.

۲- دیدگاههای مربوط به ضمان گربه خانگی

چنانچه ذکر شد در خصوص مسئولیت مالک گربه در قبال خسارات وارده از جانب آن، در میان فقها اختلاف نظر بسیار است و مطابق یک تقسیم بندی کلی، تمامی این دیدگاهها را می توان دلیل دو دیدگاه آورد: عدم ضمان و ضمان مشروط. در این بخش برآنیم که هر یک از این دیدگاهها و ادله مربوط به آن را مورد بررسی قرار دهیم.

۱-۲- عدم ضمان

مطابق این دیدگاه در فرض ورود خسارت از سوی گربه، مالک آن مطلقاً ضامن نمی باشد. این قول از مشهور فقههای امامیه از جمله محقق حلی (حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۲۳۹)، شهید ثانی (عاملی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۳۵۷)، محقق اردبیلی (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۴، ص ۲۶۶)، آیت الله خویی (خویی، ۱۴۱۰: ص ۱۰۵) و شیخ جواد تبریزی (تبریزی، ۱۴۲۸، ص ۱۰۰) نقل گردیده است. علاوه بر آن یکی از اقوال اهل تسنن در این مسئله می باشد (انصاری، ۲۰۰۹، ج ۱۶، ص ۴۱؛ غزالی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۵۳۸؛ بیضاوی، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۳۸۰).

این گروه از فقها در اثبات مدعای خویش چنین استدلال آورده اند که اولاً طبق عرف، حفظ و مهار گربه، مرسوم نیست (غزالی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۵۳۸؛ دمیری، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۴۱۶). به دیگر تعبیر، سیره (روش معمول مردم) بر این نبوده که گربه را محدود و مهار کنند، بلکه سیره بر این بوده که مردم اموال و خوراکی های خود را از گربه حفظ کنند، چون طبیعت گربه چه مملوک باشد و چه نباشد، طبیعتی متجاوز است. بنابراین، اگر گربه مال کسی را بخورد، صاحب آن ضامن نیست؛ چون تفریطی از او سر نزده، بلکه صاحب مال باید خودش مراقب مالش باشد، وگرنه کوتاهی از جانب اوست (تبریزی، ۱۴۲۸، ص ۱۰۰؛ نووی، ۱۴۱۷، ص ۲۲۰). ثانیاً بر خلاف برخی دیگر از حیوانات که موضوع معامله قرار می گیرند و به عنوان ملک و مال شناخته می شوند، گربه معمولاً خرید و فروش نمی شود (حسینی عاملی، بی تا، ج ۱۰، ص ۳۱۰؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۴، ص ۲۶۶). ثالثاً برخی به روایت «جرح العجماء جبار» استناد

نموده اند؛ با این بیان که در قبال خسارت حیوان، ضمان و مسئولیتی نیست (صمیری، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۴۳۵؛ فرطوسی حویزی، ۱۴۱۶، ص ۴۶۰). رابعاً اصل بر براءت ذمه و عدم ضمان است (صمیری، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۴۳۵).

۲-۲- ضمان مشروط

برخی از فقها در رابطه با مسئولیت مالک در قبال خسارات ناشی از فعل گربه خانگی، قائل به ضمان مشروط می باشند؛ بدین نحو که با احراز شرایط خاص، مالک در قبال این خسارات مسئول می گردد. در این بین، برخی صرف تفریط مالک در نگهداری از حیوان را عامل ضمان و مسئولیت او در قبال خسارات وارده دانسته اند و به تعبیری، محور ضمان را تفریط مالک در نگهداری حیوان می دانند. در مقابل، برخی دیگر، علیرغم آنکه شرط تفریط را به عنوان شرط ارتکازی و قدر متیقن در مورد ضمان و مسئولیت برشمرده اند، افزون بر این شرط، احراز شرایط دیگری را نیز در ضمان مالک، مطرح نموده اند. بدین نحو که برخی ضمان را منوط به خوی آسیب زننده حیوان کرده اند و برخی ضمان و مسئولیت را منوط به عرف نگهداری از حیوان. در ذیل بررسی هر یک از این موارد خواهیم پرداخت.

۱-۲-۲- ضمان مشروط به تفریط مالک

چنانچه بیان گردید، در بحث مسئولیت مالک در قبال خسارات وارده از سوی گربه خانگی، برخی از فقها، ضمان را به نحو مشروط پذیرفته اند. در این بین، گروهی از فقهای اهل تسنن بر این عقیده اند که در فرض ایراد خسارت از سوی گربه، مالک آن ضامن می باشد؛ زیرا مسئولیت نگهداری از حیوان بر عهده مالک بوده و زمانی که این مسئولیت را ترک کند، ضامن خساراتی است که حیوان به غیر وارد می سازد (غزالی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۵۲۸؛ بیضاوی، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۳۸۰). به دیگر تعبیر، ایشان نگهداری از حیوان خانگی را وظیفه مالک دانسته و ترک این وظیفه را که در حقیقت، نوعی اهمال و تفریط از سوی مالک به شمار می رود، عاملی برای ضمان و مسئولیت او در قبال خسارات وارده از سوی حیوان می دانند. در این دیدگاه، در واقع، صرف تفریط مالک، محور ضمان و مسئولیت او دانسته شده است. در خصوص استدلال این گروه از فقها باید به این نکته توجه نمود که مسئله حاضر در واقع، از مصادیق اجتماع مباشر و سبب است. یعنی در فرض ایراد خسارت از سوی حیوان، مباشر، حیوان است و سبب، مالک است که به واسطه عدم نگهداری از حیوان، مقدمه و زمینه ایراد خسارت از سوی آن را فراهم آورده است. حال، در این موضع، استناد به قاعده تسبیت و انتساب خسارت به مالک در صورتی ممکن است که نگهداری از حیوان، وظیفه مالک بوده و او به واسطه ترک وظیفه و اهمال در آن، مقدمه خسارت را ایجاد کرده باشد. در این فرض می توان خسارت را به مالک، استناد داد و او را ضامن خسارت به شمار می رود (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۲۰). حال با توجه به آنکه عرف امروز، نگهداری از گربه خانگی را وظیفه مالک، قلمداد می کند در صورتی که مالک این وظیفه را ترک کند، ترک فعلی که تکلیف او به شمار می رود، نوعی تقصیر خواهد بود که موجب ضمان و مسئولیت او در قبال خسارات وارده از سوی گربه می باشد. به دیگر تعبیر، در این فرض، مباشر (گربه)، موجودی، فاقد شعور است و سبب (مالک)، در حالی که وظیفه نگهداری از آن را داشته با ترک این وظیفه، موجبات خسارت را فراهم آورده است؛ در نتیجه، سبب، اقوی از مباشر و مسئول جبران خسارت به شمار می رود.

۲-۲-۲- ضمان مشروط به خوی آسیب رسان حیوان

برخی از فقها بر این عقیده اند که در فرضی که حیوان، عادت به آسیب رساندن داشته باشد مثلاً خوی درندگی داشته باشد، لازم است مالک از آن نگهداری کند و در صورت کوتاهی در این امر، ضامن خسارتی است که به واسطه فعل حیوان حاصل می گردد. از جمله این فقها، شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۸، ص ۷۹)، ابن ادریس حلی (حلی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۴۲۵)، علامه حلی (حلی، ۱۴۱۳،

ج ۳، ص ۶۵۷) و فخر المحققین حلی (حلی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۶۶۶) می باشند. همچنین این قول از برخی فقهای اهل تسنن نیز نقل گردیده است (نووی، ۱۴۱۷، ص ۲۲۰؛ انصاری، ۲۰۰۹، ج ۱۶، ص ۴۱).

این گروه از فقها در اثبات مدعی خویش چنین استدلال نموده اند که گربه مملوکه ای که زیان رسان باشد، همانند حیوان مهاجم (مثل دابه صائله) است؛ پس اگر مالک آن نسبت به خطر آن آگاه باشد و در مهار آن کوتاهی کند، ضامن محسوب می گردد؛ زیرا گربه ای مملوک و زیان رسان است و مالک آن توان دفع آن را دارد و از خطر آن آگاه است، پس اگر اقدام نکند، مقصر محسوب می شود، و در واقع باعث تلف مال دیگران شده است؛ لذا باید از عهده خسارت برآید. اما اگر جاهل به خطر آن باشد یا کوتاهی نکرده باشد، ضامن نیست (حلی، بی تا، ج ۲، ص ۲۶۵؛ حسینی عاملی، بی تا، ج ۱۰، ص ۳۱۰؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص ۲۷۵).

۳-۲-۲- ضامن مشروط به عرف نگهداری از حیوان

برخی از فقها در فرضی که نگهداری از گربه عرفاً متداول باشد، در صورت عدم نگهداری، مالک را ضامن خسارت وارده از سوی آن می دانند و در فرضی که عرفاً نگهداری از آن متداول نباشد، مالک را در قبال عدم نگهداری و به تبع آن خسارات وارده از سوی گربه، ضامن نمی پندارند (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۹، ص ۱۴۵؛ هاشمی شاهرودی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۶۰۰). به دیگر تعبیر، این گروه از فقها، دآوری در خصوص ضمان یا عدم ضمان را به عرف جاری در میان مردم سپرده اند.

این گروه از فقها در اثبات مدعی خود چنین استدلال آورده اند که در فرض آنکه عرف، مالک را مکلف به نگهداری از حیوان بداند و در عین حال، مالک این وظیفه را ترک نماید و به تبع این امر، حیوان، آسیب یا خسارتی را به دنبال آورد، در واقع، در اینجا، مالک، سبب این خسارت است. بنابراین مطابق قاعده تسبیب، مسئول جبران خسارت خواهد بود. اما در فرضی که عرف، مالک را موظف به نگهداری از حیوان نداند، چنانچه حیوان عامل خسارت گردد، اصل بر برائت ذمه مالک از ضمان و جبران خسارت می باشد (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۹، ص ۱۴۵).

البته برخی از فقهای اهل تسنن، تعبیر دیگری از این قول را بیان نموده اند؛ با این بیان که اگر گربه در روز چیزی را از بین ببرد، صاحبش ضامن است، ولی اگر در شب باشد، ضامن نیست؛ زیرا معمولاً در شب از چیزها در برابر گربه مراقبت می شود، ولی در روز چنین احتیاطی صورت نمی گیرد (انصاری، ۲۰۰۹، ج ۱۶، ص ۴۱؛ غزالی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۵۳۸).

به تعبیر دیگر، این گروه از فقها نیز عرف را ملاک دآوری در ضمان و عدم ضمان دانسته اند و چون به زعم ایشان عرفاً در روز، از مالک، انتظار نگهداری از حیوان می رود، چنانچه در این زمان، حیوان، خسارتی وارد آورد، مالک در قبال آن ضامن می گردد اما از آنجا که به زعم ایشان عرفاً در شب از صاحب مال، انتظار نگهداری از مال می رود؛ لذا اگر این تکلیف را رها نموده و از مال خویش در مقابل حیوان، مراقبت نکند و حیوان به آن آسیب وارد کند، مسئول این خسارت خود مالک مال است نه مالک گربه.

اگرچه برخی دیگر از فقهای اهل تسنن، بر خلاف این دیدگاه قائل به این امر گردیده اند که مسئولیت نگهداری از گربه در شب بر عهده مالک است نه در روز؛ لذا اگر در شب، خسارتی وارد کند، ضمان بر عهده مالک است ولی در روز ضمانی بر عهده او نمی باشد (نووی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۵۳۸؛ غزالی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۵۳۸). دلیل این امر، برداشت متفاوتی است که این گروه از فقها، از عرف نموده اند، اما قدر جامع هر دو دیدگاه آن است که ملاک دآوری ضمان یا عدم ضمان را عرف قرار داده اند. به دیگر تعبیر، تفاوت میان روز و شب ناشی از تفاوت در مسئولیت های عرفی و توقعات اجتماعی در هر زمان است، نه به خاطر زمان شب یا روز به خودی خود.

۳- نقد و ارزیابی دیدگاه ها

۱-۳- قول عدم ضمان (قول مشهور)

چنانچه بیان گردید، مطابق این قول، فقها به عدم ضمان مالک در قبال خسارات گربه خانگی، حکم نمودند. در این بخش بر آنیم که از دریچه ارزیابی ادله مربوط به این قول به ارزیابی میزان اعتبار این دیدگاه بپردازیم.

اولین دلیلی که این گروه از فقها، ارائه نمودند، مبتنی بر قضاوت عرف بود بدین نحو که عرفاً متداول نیست که گربه را مهار و کنترل کنند بلکه صاحب مال لازم است از مال خویش در مقابل گربه محافظت نماید. این در حالی است که عرف به معنای رسوم، عادات و رفتارهای رایج در یک جامعه که در طول زمان شکل می گیرد، مفهومی ثابت به شمار نمی رود بلکه با تغییرات اجتماعی، دگرگون می شود. در خصوص مسئله حاضر باید گفت، در گذشته، گربه اغلب به عنوان حیوانی مفید برای دفع جانوران موزی همچون موش تلقی می گردید و در راستای عملکرد بهتر، عرف برای آن تردد آزاد را به رسمیت می شناخت. حال آنکه در زمان حاضر، به گربه خانگی اغلب به عنوان همدم و بخشی از سرگرمی انسان، نگریسته می شود. مطابق آمار ارائه شده ۹۸ درصد از افرادی که در خانه به نگهداری حیواناتی چون گربه می پردازند را ساکنین مناطق شهری، تشکیل می دهند (<https://iranopendata.org/fa/article/171-pets-in-iran/>). حال آنکه نظر به رواج سبک زندگی آپارتمان نشینی در شهرها و عرف نه تنها تردد آزاد را برای گربه خانگی در محیطی غیر از خانه ای که تعلق به آن دارد را محترم نمی شمرد، بلکه از مالک انتظار مسئولیت پذیری بیشتری را در قبال رفتار و خسارات احتمالی آن دارد.

دومین دلیلی که این گروه در اثبات مدعای خویش بدان استناد نموده اند آن است که گربه برخلاف برخی حیوانات دیگر، معمولاً خرید و فروش نمی شود و موضوع معامله قرار نمی گیرد. این در حالی است که در عرف جامعه امروز، مطابق آمار، گربه یکی از حیوانات خانگی محبوب است که خرید و فروش آن رایج می باشد (<https://iranopendata.org/fa/article/171-pets-in-iran/>). از سوی دیگر، رواج مواردی چون قراردادهای واگذاری نگهداری حیوان، بیمه حیوانات خانگی، صدور شناسنامه برای حیوان و... به روشنی بیانگر به رسمیت بخشیدن عرف به ملکیت فرد نسبت به حیوانات خانگی از جمله گربه می باشد.

سومین دلیل این گروه از فقها برای اثبات عدم ضمان مالک، تمسک به روایت «جرح العجماء جبار» می باشد. در حالی که حتی بر فرض اعتبار سندی و دلالتی روایت نیز تمسک به آن به نحو مطلق و بدین گونه که در همه حالات خسارات ناشی از فعل حیوان را بدون ضمان تلقی نمود، ناممکن می باشد. آنگونه که فقها در مواردی مانند خسارات ناشی از حمله سگ درنده یا سایر حیوانات مهاجم، در فرض تفریط مالک، عموم روایت را تخصیص زده اند (حلی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۴۲۵) و برخی دیگر همچون کاشف الغطاء احتمال داده اند که مراد از روایت این باشد که اگر حیوان همراه با صاحبش باشد و در این حالت، خسارت وارد آورد، جبران آن بر عهده صاحب آن است (نجفی، ۱۳۵۹، ج ۲، ص ۱۵۲). در هر حال، حتی بر فرض آنکه روایت بر عموم خود باقی باشد، از آنجا که ضمان و مسئولیت در زمره احکام عبادی و توقیفی شرع محسوب نمی گردد که غیر قابل تغییر باشد، بلکه از جمله احکام اجتماعی و متأثر از شرایط محیطی و عرف جامعه است. بنابراین لازم است با تغییر عرف جامعه امروز، این حکم نیز متغیر گردد.

دلیل چهارم بر مدعای عدم ضمان مالک، اصل براءت می باشد. حال آنکه براءت، اصلی عملی است که کاربرد آن در جایی است که دلیل دیگری وجود نداشته باشد. در حالی که در این موضع، ادله ای چون قاعده لاضرر، قاعده تسبیب، قاعده احترام همه بر ضمان و مسئولیت مالک، حکم می کنند. در نتیجه نمی توان این دیدگاه را قابل توجیه تلقی نمود.

۲-۳- ضمان مشروط به تفریط مالک

مطابق آنچه ذکر گردید، برخی از فقها، نگهداری از گربه خانگی را در حال وظیفه مالک می دانند و در فرض تفریط مالک در این وظیفه، او را ضامن خسارات وارده از سوی حیوان به شمار می آورند. این در حالی است که همانطور که ذکر شد، امروزه نگهداری گربه به عنوان حیوان خانگی اغلب در شهرها رواج دارد و در عین حال، با توجه به رواج آپارتمان نشینی در شهرها، غالباً آپارتمان ها به عنوان محیط نگهداری از گربه خانگی به شمار می روند. حال، با دقت نظر در طبیعت گربه و اقتضائات زندگی آپارتمان نشینی، قول مزبور نیز قابل نقد است. از آن حیث که از سویی، گربه طبعاً حیوانی بازیگوش، فرمان ناپذیر با رفتارهای غیر منتظره می باشد؛ لذا به نحو بالقوه خطر ساز محسوب می گردد. از سوی دیگر، فضای فیزیکی محدود آپارتمان ها نیز می تواند این وضعیت را تشدید نماید. در نتیجه قدام شخص به وارد کردن یک حیوان با طبیعت خاص به یک محیط محدود (آپارتمان) ذاتاً وضعیت خطر سازی ایجاد می کند که خواه ناخواه او را در قبال آن مسئول می گرداند. به عبارت دیگر در این حالت، ضمان مالک به واسطه ترک فعل و وظیفه خویش در نگهداری از گربه نمی باشد، بلکه به واسطه فعل آوردن حیوان به محیط انسانی خاص است.

۳-۳- ضمان مشروط به خوی آسیب رسان حیوان

چنانچه بیان گردید، برخی از فقها صرفاً در فرضی که گربه، خوی آسیب زننده داشته باشد بدین نحو که مثلاً عادت به حمله یا تخریب داشته باشد و مالک نیز از این امر، آگاه باشد در فرض تفریط مالک در نگهداری از آن او را ضامن خسارات احتمالی می دانند. این در حالی است که اولاً با توجه به رواج سبک آپارتمان نشینی در جوامع شهری به عنوان جوامعی که امروزه مطابق آمار، بیشترین جمعیت گربه خانگی را در خود جای داده اند، حتی بر فرض آنکه حیوان خوی آسیب رسان نداشته باشد، با توجه به طبیعت بازیگوش حیوان، خواه ناخواه عدم مراقبت از آن می تواند خساراتی را به دنبال آورد. از آن جهت که شرایطی همچون محدودیت فضای آپارتمان ها و نزدیکی همسایه ها به یکدیگر باعث می شود گربه به راحتی بتواند وارد فضاهای مشترک (مثل راهروها یا بالکن ها) یا حتی واحدهای دیگر شود؛ لذا احتمال خسارت حتی بر فرض آنکه گربه عادت به آسیب رسانی نداشته باشد، بسیار است. نظر به محدودیت فضای آپارتمان ها و نزدیکی واحدها به یکدیگر، دسترسی گربه به اموال همسایگان (مثل گل های گلدانی، سیم برق، اسباب بازی کودکان) آسان تر است؛ لذا می تواند خسارت مادی همچون تخریب اموال غیر را به دنبال آورد. یا حتی به واسطه سهولت ورود به فضاهای مشترک یا سایر واحدها، خسارت معنوی همچون ایجاد رعب در سایر ساکنین را به همراه آورد. ثانیاً در بسیاری موارد، آسیب ها و خسارات گربه خانگی ارتباطی به خوی آسیب رسان او ندارد؛ به عنوان نمونه نگهداری نامناسب از حیوانات خانگی می تواند منجر به تولید بوی ناخوشایند شود که ممکن است از طریق سیستم تهویه یا فضای مشترک به آپارتمان های دیگر منتقل شود و خواه ناخواه موجب آزار سایر ساکنین گردد. یا آنکه بهداشت نامناسب حیوان می تواند باعث انتشار بیماری های مشترک بین انسان و حیوان شود که این مسئله به طور مستقیم سلامت همسایگان را تهدید می کند. در حالی که این نوع از آسیب ها، ارتباطی به خوی و عادت حیوان ندارد و از سویی نمی توان مالک را به نحو کلی نسبت به آنان معاف دانست. بنابراین این دیدگاه چندان قابل توجیه به شمار نمی رود.

۳-۴- ضمان مشروط به عرف نگهداری از حیوان

چنان که پیش تر بیان شد، برخی از فقها در صورتی مالک را ضامن خسارات وارده از سوی گربه خانگی می دانند که نگهداری از آن مطابق عرف بر مالک واجب باشد و او در این تکلیف کوتاهی کند. آنچه می توان از این قول برداشت کرد، مبتنی بر دو مقدمه است: اولاً تعیین محدوده لازم برای حفاظت از حیوان به عهده عرف است. ثانیاً اگر عرف، چنین وظیفه ای را بر عهده مالک قرار دهد و او در انجام آن کوتاهی نماید، آن گاه تقصیر مالک موجب ضمان می شود.

در خصوص مقدمه اول باید تأکید کرد که در فقه، اصولاً چارچوب و حدود تکلیف مالک یا هر متصرف دیگری، نسبت به نحوه نگهداری از حیوان و میزان آن به عرف واگذار شده است. به تعبیر دیگر، عرف ملاک تعیین میزان مراقبت های لازم و اساساً این مسئله، امری عرفی است نه شرعی (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۱، ص ۴۱۳؛ نجفی، ۱۴۲۲، ص ۶). از این حیث، اشکالی متوجه استدلال فوق نمی باشد اما با توجه به اینکه در عرف جامعه امروز، مسئولیت مالک در قبال نگهداری از گربه خانگی، امری مفروض است به نظر، نیازی به تصریح این امر، در مسئله ضمان مالک نیست. در خصوص مقدمه دوم نیز همانطور که ذکر شد، مسئله مصداقی از اجتماع سبب و مباشر است و مسلماً ضامن دانستن مالک به عنوان عامل غیر مستقیم خسارت (سبب) در فرضی موجه است که بتوان خسارت را به او منتسب نمود. مطابق دیدگاه فعلی انتساب خسارت در فرض اثبات تفریط او در نگهداری از حیوان پذیرفته شده است. در حالی که مطابق آنچه ذکر خواهد گردید، در عرف جامعه امروز، صرف نگهداری گربه در خانه عامل ضمان و مسئولیت است بدون آنکه نیازی به اثبات تقصیر مالک در حفاظت از حیوان باشد.

۴- قول برگزیده

با توجه به آنچه در نقد اقوال مذکور فقهی گفته شد، به نظر بهتر است در مسئله حاضر، قول مسئولیت محض را برگزیده و بدون نیاز به اثبات تقصیر مالک، قائل به مسئولیت او در قبال خسارات ناشی از رفتار گربه باشیم. از آن حیث که گربه طبیعتاً حیوانی است با استقلال عمل بالا، فرمان ناپذیر، بازیگوش که غالباً رفتارهای غیر منتظره و غیر قابل پیش بینی از خود بروز می دهد. حال، نگهداری چنین حیوانی در محیط آپارتمانی با توجه به محدودیت فضا و دسترسی آسان حیوان به تمامی نقاط، کنترل حیوان و نظارت کامل بر رفتار او را دشوار می سازد. بنابراین صرف محصور نمودن چنین حیوانی در محیط آپارتمان می تواند زمینه ساز بروز آسیب و خسارت باشد. در نتیجه مالک به سبب ایجاد زمینه خطر، مسئول است و در فرض ورود خسارت از سوی گربه، باید از عهده زیان وارده برآید. مطابق این قول، مبنای مسئولیت مالک، در واقع، ایجاد زمینه خطر با آوردن گربه به محیط آپارتمان است نه ارتکاب تقصیر. بر این مبنا، به صرف نگهداری گربه در آپارتمان، اصل بر مسئولیت و ضمان مالک گربه می باشد مگر آنکه خلاف آن ثابت گردد. مهمترین مستندی که بر این قول می توان ارائه نمود، قضاوت عرف جامعه امروز در این مسئله می باشد. امروزه، اصل همزیستی مسالمت آمیز و رعایت حقوق همسایگان، امری مسلم و غیر قابل انکار می باشد؛ لذا عرف همسایگی حکم می کند که هر شخصی پیش از دست زدن به اقدامی که ممکن است آسایش جمع را مخدوش کند، ضمانت جبران تبعات آن را بپذیرد. بر این مبنا، نگهداری گربه در خانه در فرضی پذیرفته است که مالک، مسئولیت کامل خسارات احتمالی آن را بپذیرد. به تعبیر بهتر، بر مبنای عرف جامعه امروز، نگهداری گربه در محیط بسته آپارتمان خود به خود موجبی است برای پذیرش مسئولیت هر خسارت بدون این که لازم باشد ثابت شود مالک در نگهداری از آن مرتکب قصور گردیده است. دلیل دیگری که بر اثبات این مدعا می توان ارائه نمود، قاعده تسبیب می باشد؛ چراکه بر فرض ورود خسارت از جانب گربه، عرف، خسارت را مستند به مالک می داند از آن حیث که مالک با آوردن حیوانی همچون گربه به محیط آپارتمان، موجبات ضمان خویش را فراهم نموده است و به تعبیری در این فرض، عرف، سبب (مالک) را اقوا از مباشر (گربه) می داند؛ لذا بدون آنکه اثبات تفریط و تقصیر مالک در نگهداری از حیوان را لازم بدانند، او را در قبال خسارت وارده ضامن می پندارد.

۵- دیدگاه قانون گذار

در ماده ۳۳۴ قانون مدنی، قانونگذار در خصوص ضمان خسارات ناشی از فعل حیوان چنین آورده است: مالک یا متصرف حیوان مسئول خساراتی نیست که از ناحیه آن حیوان وارد می شود، مگر این که در حفظ حیوان تقصیر کرده باشد؛ لیکن در هر حال، اگر حیوان به واسطه عمل کسی منشاء ضرر گردد، فاعل آن عمل مسئول خسارات وارده خواهد بود.

مطابق ماده فوق، مسئولیت مالک حیوان از منظر تکلیفی است که در حفاظت و نگهداری از حیوان ملک خویش بر عهده دارد و گرنه صرف مالکیت نمی‌تواند ایجاد مسئولیت کند. از این حیث، در ابتدای ماده، مسئولیت مالک نسبت به خسارات وارده از سوی حیوان را نفی می‌کند و از این امر، موردی را استثناء می‌کند که مالک حیوان در حفاظت و نگهداری از آن تقصیر نموده باشد یعنی احتیاطات لازم را رعایت نکرده باشد، وظایف خود را ترک نموده باشد. در این فرض، مسئول و ضامن خسارات ناشی از فعل حیوان خواهد بود. زیرا مالک بر خلاف آنچه وظیفه داشته، رفتار نموده است.

در ماده ۵۲۲ قانون مجازات اسلامی چنین آمده است: متصرف هر حیوانی که از احتمال حمله آن آگاه است باید آن را حفظ نماید و اگر در اثر تقصیر او، حیوان مزبور به دیگری صدمه وارد سازد، ضامن است. ولی اگر از احتمال حمله حیوان آگاه نبوده و عدم آگاهی ناشی از تقصیر او نباشد، ضامن نیست.

مطابق ماده فوق، حفظ حیوان در صورتی وظیفه مالک است که احتمال آسیب رساندن آن را بدهد در این فرض اگر از حیوان محافظت نکند و حیوان خسارت وارد آورد، مالک، ضامن می‌باشد اما در فرضی که احتمال آسیب رساندن حیوان را ندهد ضمانی متوجه مالک نیست. با دقت نظر در ماده فوق چنین به نظر می‌آید که قانون‌گذار علاوه بر تفریط مالک، پیش شرط آگاهی از حمله حیوان را مطرح نموده و به عبارتی، ضامن را مشروط به خوی آسیب رسان حیوان کرده است.

در نتیجه می‌توان گفت، قانونگذار در خصوص ضمان مالک نسبت خسارات ناشی از فعل حیوان دو رویکرد اتخاذ نموده مطابق یک رویکرد، ضمان مشروط به تفریط مالک در حفظ حیوان است و مطابق رویکرد دیگر، احتمال آسیب رساندن حیوان که در واقع از خوی و عادت آن نشأت می‌گیرد نیز در ضمان مالک، دخیل می‌باشد. اگرچه هر دو ماده قانونی، مطلق بوده و تمامی حیوانات از جمله گربه خانگی را در برمی‌گیرد، اما مطابق آنچه در مقاله حاضر بیان گردید، به نظر بهترین اقوال در این مسئله آن است که صرف نگهداری گربه در آپارتمان را عامل ضمان محسوب نموده و مالک را بدون نیاز به اثبات تقصیر او در حفاظت از حیوان، ضامن خسارات وارده از سوی گربه تلقی نماییم.

نتیجه گیری

پژوهش حاضر، تحت عنوان «ارزیابی میزان مسئولیت مالک در قبال خسارات ناشی از فعل گربه خانگی»، به نتایج ذیل دست یافت: بررسی ها حاکی از وجود دو دیدگاه کلی در مسئله مذکور است. مشهور فقها، قائل به عدم ضمان مالک می‌باشند. برخی از فقها قائل به ضمان مشروط هستند. در بین این دسته از فقها، برخی ضمان را به صرف تفریط مالک، مشروط نموده اند، گروهی با پیش فرض قرار دادن تفریط در ضمان، پیش شرط عرف نگهداری از حیوان را لحاظ نموده اند و برخی خوی آسیب رسان حیوان را ملاک ضمان می‌دانند. در خصوص مسئله حاضر با توجه به آنکه از سویی، بالاترین نرخ نگهداری از حیوان خانگی مربوط به جوامع شهری است و از سوی دیگر در جوامع شهری، رواج سبک آپارتمان نشینی اقتضائات خاص خود را دارد. در حال حاضر، نگهداری از گربه در محیط بسته آپارتمان ها، نظارت و کنترل کامل مالک بر رفتار حیوان را دشوار می‌سازد. در نتیجه عرف امروز، نگهداری حیوانی همچون گربه در فضای محدود آپارتمان را خود به خود موجب و عاملی برای پذیرش مسئولیت هر خسارت احتمالی از جانب حیوان، تلقی نموده، بدون اینکه نیازی به اثبات قصور مالک باشد. بنابراین در خصوص مسئله ضمان گربه خانگی، دیدگاه راجح، مسئولیت و ضمان محض نسبت به خسارات ناشی از رفتار حیوان می‌باشد. همچنین با توجه به آنکه در قوانین موضوعه دو رویکرد مختلف در رابطه با مسئولیت مالک در قبال حیوان مملوکه، اتخاذ گردیده است، به نحوی که در قانون مدنی، مسئولیت مبتنی بر تقصیر تایید گردیده و در قانون مجازات، مسئولیت مشروط به خوی آسیب رسان حیوان. لذا وحدت رویه قانونی در این مسئله از ضرورت خاصی برخوردار است.

منابع و مأخذ

- ابن قدامه، موفق الدين عبد الله بن أحمد، المغنى، قاهره، مكتبة القاهرة، ١٩٦٨.
- ابن نجيم مصرى، زين الدين بن إبراهيم، البحر الرائق شرح كنز الدقائق، دار الكتاب الإسلامى، بى تا.
- اردبیلی، احمد بن محمد، مجمع الفائدة و البرهان فى شرح إرشاد الأذهان، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته با جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ١٤٠٣.
- اصفهانى، سيد ابوالحسن، وسیله النجاة، قم، مؤسسه تنظيم و نشر آثار الإمام الخمينی، بى تا.
- انصارى، احمد بن محمد (ابن رفعة)، كفاية النبيه فى شرح التنبيه، چاپ اول، بى جا، دار الكتب العلمیه، ٢٠٠٩.
- بحرانى، يوسف بن احمد، الحدائق الناضرة فى احكام العترة الطاهرة، ، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته با جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ١٤٠٥.
- بیضاوى، عبد الله بن عمر، الغایة القصوى فى دراية الفتوى، چاپ اول، بى جا، دار البشائر الاسلامیه، ١٤٢٩.
- تبریزی، جواد بن على، تنقيح مبانی الأحكام - كتاب الديات، چاپ اول، قم، دار الصدیقه الشهیده سلام الله علیها، ١٤٢٨.
- حافظی قهستانی، محمد صادق؛ نیکوند، شکر الله؛ محمدی، عبدالعلی، «مسئولیت مدنی دارنده حیوان متعارف و غیر متعارف در حقوق ایران و فقه اسلامى»، فصلنامه پژوهش های فقه و حقوق اسلامى، شماره ٧٥، بهار ١٤٠٣، صص ١٢٤-١٠٥.
- حسینی عاملی، سید جواد بن محمد، مفتاح الكرامة فى شرح قواعد العلامة، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بى تا.
- حلی، جعفر بن حسن (محقق)، شرائع الاسلام فى مسائل الحرام و الحلال، چاپ دوم، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ١٤٠٨.
- حلی، حسن بن یوسف (علامه)، تحریر الاحکام الشرعیة على مذهب الامامیه، چاپ اول، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، بى تا.
- حلی، حسن بن یوسف (علامه)، تذکره الفقهاء، قم، مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث، ١٤١٤.
- حلی، حسن بن یوسف (علامه)، قواعد الاحکام فى معرفة الحلال و الحرام، قم، چاپ اول، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ١٤١٣.
- حلی، محمد بن حسن (فخر المحققین)، ایضاح الفوائد فى شرح مشکلات القواعد، چاپ اول، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ١٣٨٧.
- حلی، محمد بن منصور (ابن ادريس)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوى، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ١٤١٠.

خویی، سید ابو القاسم، تکملة المنهاج، قم، نشر مدينة العلم، ۱۴۱۰.

دمیری، محمد بن موسی، حياة الحيوان الكبرى، چاپ دوم، بیروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۲۴.

سبزواری، سید عبد الاعلی، مهذب الاحکام، چاپ چهارم، قم، مؤسسه المنار - دفتر حضرت آیه الله، ۱۴۱۳.

صمیری، مفلح بن حسن، غایة المرام فی شرح شرائع الاسلام، چاپ اول، بیروت، دار الهادی، ۱۴۲۰.

طوسی، محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الامامیه، چاپ سوم، تهران، المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷.

عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، مسالك الافهام الى تنقيح شرائع الاسلام، چاپ اول، قم، موسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۳.

غزالی، ابو حامد محمد بن محمد، الوسيط فی المذهب، چاپ اول، قاهره، دار السلام، ۱۴۱۷.

فاضل هندی، محمد بن حسن، كشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶.

فرطوسی حویزی، حسین، التوضیح النافع فی شرح ترددات صاحب الشرائع، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶.

قادری، عبد الهادی، «بررسی تطبیقی مسئولیت مدنی مالک حیوان در نظام حقوقی ایران و افغانستان»، گلستان اندیشه، شماره ۵، مرداد ۱۳۹۶.

محقق داماد، سید مصطفی، قواعد فقه، چاپ دوازدهم، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶.

مفید، محمد بن محمد بن النعمان (شیخ)، المقنعة، قم، المؤتمر العالمي لألفية الشيخ المفيد، ۱۴۱۳.

نجفی، حسن بن جعفر، انوار الفقاهة - کتاب الودیعة، چاپ اول، عراق، موسسه کاشف الغطاء، ۱۴۲۲.

نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴.

نجفی، محمد حسین بن علی (کاشف الغطاء)، تحرير المجلة، چاپ اول، عراق، المكتبة المرتضوية، ۱۳۵۹.

نووی، یحیی بن شرف، فتاوی الامام النووی المسمّاء، بیروت، دار البشائر السلامیة للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۷.

هاشمی شاهرودی، سید محمود، معجم فقه الجواهر، بیروت، الغدير للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۷.

یزدانیان، علیرضا؛ نیازی، عباس، «بررسی تطبیقی مسئولیت مدنی ناشی از حیوان در حقوق اسلام و غرب»، نشریه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، شماره ۱۴، زمستان ۱۳۹۶، صص ۱۹۲-۱۶۹.

نسخه پیش از انتشار